

Д.П. Мельничук, д.е.н., доц.
Г.А. Шпиталенко, к.і.н., доц.

Житомирський державний технологічний університет

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА: УРОКИ ІСТОРІЇ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАГРОЗИ СУЧАСНОСТІ

Статтю присвячено гострим проблемам демографічного розвитку сільських територій, їх впливу на перебіг соціально-економічних процесів на всіх рівнях національної господарської системи. Охарактеризовано зміст демоекономічних антонімів «демографічний розвиток» та «демографічна катастрофа», проаналізовано історичні передумови демографічних зрушень у сільській місцевості та їх соціально-економічні наслідки. Аргументовано висновок, що економічний розвиток України потребує термінового врегулювання негативних соціально-демографічних тенденцій, які властиві українському селу. На сьогодні ці тенденції мають руйнівний характер, зумовлюючи затяжну кризу агропромислового виробництва, яку, за подібного перебігу подій, вкрай складно подолати виключно інструментами техніко-технологічної модернізації. Це на довгі роки ставитиме під сумнів продуктову безпеку держави, знижуватиме і без того невисокий рівень та якість життя населення, призводитиме до посилення міжселенських територіальних диспропорцій, деградації сільських територій та маргіналізації мешканців українських сіл.

Ключові слова: соціально-економічні процеси; демографія; демографічний розвиток; демографічна катастрофа; сільська територія; народжуваність; смертність; міграція; якість та рівень життя.

Постановка проблеми. Українське суспільство гідне високих стандартів якості життя. Ці стандарти мають бути не лише визначені, а й імplementовані у систему пріоритетів соціально-економічного розвитку. Наразі якість життя населення України залишається катастрофічно низькою. Українці, фактично, позбавлені сучасного медичного обслуговування, змістовного відпочинку, якісних, доступних та безпечних для здоров'я продуктів харчування, можливостей професійної та творчої самореалізації. Їх дозвілля зводиться до вирішення побутових проблем, а у суспільстві переважають песимістичні настрої. Й насамперед, це стосується населення сільських територій, де тенденції демографічного розвитку мають низхідний характер, невідповідний пріоритетам становлення успішної, політично та економічно незалежної України.

Українське село вимирає. Занизька рентабельність сільськогосподарського виробництва, невисока конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції на внутрішніх та зовнішніх ринках, відсутність розвинутої соціальної інфраструктури ускладнюють розв'язання нагальних проблем поліпшення якості життя на селі, роблять проживання у селах непривабливим і тим самим іще більше загострюють, а подекуди й унеможлиблюють, подолання наболілих економічних та соціальних негараздів. Але країна, багата родючими чорноземами та давніми традиціями сільськогосподарського виробництва, не може собі дозволити знехтувати проблемами села, й насамперед, проблемами його населення, яке – за реалізації негативних сценаріїв – й надалі перебуватиме під загрозою криміналізації, алкоголізації, професійної маргіналізації та зневіри, що, серед іншого, робитиме його залучення у сферу продуктивної праці непростим завданням. Важливо, що не лише проблеми соціально-економічного змісту детермінували поточні деструктивні демографічні зрушення на селі і тим самим ускладнили своє ж вирішення. Сторінки історії дають розгорнуту відповідь щодо піднятих у статті питань та формують підстави оптимізації як демографічної, так і соціально-економічної політики України.

Динаміка демографічних процесів – її аналіз, що базуватиметься на висвітленні та розумінні історичної спадщини й передумов – заслуговує на високу увагу, а відповідні дослідження слід вважати вкрай актуальними. Це, загалом, покращуватиме перспективи демографічного розвитку, нівелюватиме питання продуктової безпеки, полегшуватиме вирішення проблем внутрішньої міграції та політичної напруженості, зумовлюватиме підвищення соціальних стандартів та інвестиційної привабливості країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У різні часи висвітленню демографічної проблематики присвятили свої праці такі відомі вчені, як М.Авдієнко, О.Гладун, М.Кордуба, В.Кубійович, І.Курило, Н.Левчук, Е.Лібанова, С.Мінаєв, О.Позняк, М.Птуха, В.Стешенко, П.Чубинський, Л.Ріттіх, С.Рудницький, А.Русов, А.Хоменко, М.Шаповалов. Пріоритети розвитку сільських територій опрацьовано у роботах таких дослідників, як П.Гаврилко, В.Горьовий, М.Пітюлич, П.Саблук, Л.Шевчук, К.Якуба тощо. Разом з тим, незважаючи на високий науковий інтерес до проблем демографічних зрушень на селі, окрім питань усе ще залишаються малодослідженими. Так, на увагу заслуговує

проблематика демографічного розвитку сільських територій, зокрема, обумовленість демографічних процесів об'єктивними суспільно-історичними подіями та тенденціями.

Характеризуючи зміст поняття «демографічний розвиток», не можна не звернутися до роздумів відомого вченого, українського демографа-класика В.С. Стещенко. Відповідно до її висновків, перспективи осмислення проблеми розвитку тісно пов'язані з поступом в уявленні про предмет демографічних досліджень, тобто з просуванням від суто демостатистичного його трактування до демологічного. Відсутність же у багатьох сучасних демографів потреби використовувати термін «розвиток» свідчить про те, що вони не відчувають необхідності створення теорії об'єкта демографії («демографічної онтології») та адекватного йому наукового методу (спеціальної демографічної методології), хоча лише результати здійснення такої гностичної активності здатні вивести демографічне знання та пізнання за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики як виробництва статистичної інформації. Реалізація цього підходу відкриватиме перспективу теоретичного вивчення процесу оновлення особового складу населення конкретно-історичної якості за допомогою створення та використання моделей цього процесу як систем, субстратами яких є не індивіди, а демографічні результати поведінок індивідів у різних сферах життєдіяльності, а структурою – демографічні функції конкретно-історичних суспільних відносин [11, с. 6–7; 10].

З таких позицій, демографічний розвиток є процесом збереження міри населення як досягнутого результату історичного прогресу. Коли ця міра кардинально порушується через зниження якості населення, настає демографічна криза, під час якої демографічний розвиток гальмується, настає «демографічний застій», який, зрештою, може перейти у демографічну катастрофу. Демографічна катастрофа маніфестується перетворенням країни або її окремих регіонів на райони демографічного лиха (демографічного бідунства), що проявляється у масовому відпливі населення з них, у частковому або повному обезлюдненні території [11, с. 11]. В Україні подібними районами демографічного лиха, насамперед, є сільські території.

Демографічні зрушення на селі безпосередньо визначають перспективи розвитку аграрного сектора економіки, а відтак і забезпеченість України продукцією сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, такий вплив не є одностороннім. Перебіг подій у соціально-економічній сфері села, ефективність аграрної політики та результативність господарювання великою мірою детермінують зміст демографічних процесів. Тож, занепокоює те, що на сторінках відомих економічних видань поточний вектор державної аграрної політики відверто називають безкарно-безвідповідальним та недолугим. За оцінками міжнародних експертів, у 2008 р. Україна посіла 132 місце у світі за показником ефективності державної політики у сфері АПК (список із 134 країн завершили Україна, Венесуела та Зімбабве; Росія випередила Україну на 28 позицій, Казахстан – на 39). Не набагато ефективнішою залишається аграрна політика й сьогодні: сектор сільськогосподарського виробництва відчуває гострий дефіцит інвестиційних та кредитних ресурсів, залишаючись сам на сам з проблемою високої зношеності основних фондів, потребою технологічного переоснащення підприємств, а відтак і з низькою конкурентоспроможністю вітчизняної продукції, у тому числі, на зарубіжних ринках, де стандарти та вимоги до якості не лише кінцевого продукту, а й сировини та технологій її обробки – принципово інші [8]. Така ситуація вимагає термінового реформування відносин в аграрній сфері. Важливою передумовою вирішення цього завдання є усвідомлення актуальності, наукове опрацювання та реалізація ідей демографічного розвитку сільських територій.

Метою дослідження є аналіз суспільно-історичних передумов виникнення демографічних диспропорцій на селі, їх впливу на результативність загальнодержавних соціально-економічних процесів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Джерелами інформації щодо стану населення країни, у тому числі сільського, є, насамперед, статистичні матеріали загальних переписів населення, відомості про його природний і механічний рух. До часу запровадження загальних переписів населення відповідні матеріали містилися у часткових переписах, за яких обстежували лише окремі групи населення: географічно-статистичні описи, спеціальні обстеження тощо. Якість таких досліджень залежала від способу їх проведення, методів опрацювання зібраного матеріалу, а також від того, які цілі переслідувала держава.

Загалом, дослідження історичних передумов демографічних зрушень ускладнюються тим, що на українських землях переписи населення, описи, обстеження щодо його руху та розміщення проводилися державами, до складу яких входила Україна (Австро-Угорщина, Російська імперія, Польща та ін.), і тому демографічні джерела доводиться аналізувати окремо щодо кожної з них. Так, основним матеріалом для вивчення складу та структури населення українських земель у складі Російської імперії довгий час був лише Всеросійський перепис населення 1897 р. Всі попередні матеріали були лише частковими. Серед них треба згадати «Румянцевську опись» 1765 р., яка містить дані про Гетьманщину другої половини XVIII ст. На кінець XVIII ст. припадає складення «Опису намісництв» (1783–1793 рр.), частина якого була видана у 1851 р. Багато статистичних матеріалів зібрано у зв'язку з проведенням селянської реформи 1861 р. Важливі матеріали щодо розміщення сільського та міського населення подають й так

звані ревізські переписи, які проводилися із «податковими» цілями (останні в 1850 і 1856 рр.), проте вони також не охоплювали усього населення. З другої половини XIX ст. матеріали про населення імперії періодично став видавати Центральний Статистичний Комітет у Петербурзі. У 70–80 рр. XIX ст. починає діяти земська статистика, яка, крім обстежень загальногосподарського стану, приділяє увагу і демографічним проблемам.

Першими джерелами демографічної інформації щодо українських земель у складі Австро-Угорщини також були географічно-статистичні описи, неповні статистичні обліки, матеріали, зібрані для військових потреб тощо. Варто зауважити, що переписи в Австро-Угорщині проводилися набагато частіше, ніж у Росії. Вони проводилися з більшою точністю та деталізацією. Зокрема, переписи були проведені у 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 і 1910 роках. Австрійські переписи 1880, 1890 і 1900 років подавали поділ населення за вірою і мовою для кожного села [5, с. 133–134].

Щодо джерел періоду СРСР, то, починаючи з 1916 р., проводилися так звані сільськогосподарські переписи, які містили окремі демографічні матеріали щодо сільського населення УРСР. Перевага ж надавалася дослідженню міського населення. Так, в 1917 р. був проведений перепис населення в Києві й Одесі. У другій половині 1920 р. радянська влада провела загальний перепис населення, та він не охопив усієї України. Зважаючи на воєнні події, якість його результатів – сумнівна, але до перепису 1926 р. дані перепису 1920 р. були, за всіх його недоліків, підставою для отримання відомостей про населення України. У 1923 р. знову був проведений перепис лише міського населення України. Найбагатший і досі єдиний точний матеріал для вивчення стану розселення населення українських земель дає загальний перепис 1926 р. [2]. І хоча він вважається найбільш вдало організованим і професійно проведеним, розширені наукові трактування його результатів по суті відсутні. Серед іншого, це пояснюється тим, що, починаючи з 1930 р., в організації статистичної роботи СРСР відбулися зміни: Центральне Статистичне Управління УРСР було скасоване. Демографічні дослідження відійшли на другий план, а СРСР з 1930 р. став єдиною країною в Європі, де дослідження природного руху населення не публікувалися, оскільки вважалися державною таємницею. У 1937 та 1939 рр. в СРСР було проведено ще два загальні переписи, проте результати першого були оголошені сфальсифікованими, а фахівці (які, до речі, проводили і перепис 1926 р.) у своїй більшості були розстріляні [3]. Перепис 1937 р. був оголошений «шкідливим» та анульований, очевидно тому, що він виявив надзвичайно низьку частку українського населення, що було результатом та свідченням жадливих людських втрат під час голодомору 1932–1933 років. У 1939 р. був проведений повторний перепис населення, за результатами якого були опубліковані лише найзагальніші дані, а всі інші були приховані від світової громадськості.

Джерела щодо Західної України після 1918 р. – це матеріали Польщі, Чехословаччини, Румунії. Так, у Польщі переписи населення проводилися у 1921 та 1931 рр. У Румунії було проведено перепис населення у 1930 р. [5, с. 134]. Щодо джерел більш пізнього радянського періоду, то, починаючи з 1959 року, з інтервалом у 10 р. у СРСР регулярно проводилися переписи населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.). У 2001 р. у незалежній Україні був проведений перший перепис населення. Важливо, що результати цих переписів відносно легко порівнювати, адже адміністративно-територіальний поділ України у 1959 році співпадав із сучасним.

Зважаючи на згадані вище джерела статистичної інформації, можна стверджувати, що на початок XVII ст. чисельність населення, у тому числі й сільського, була трохи більше ніж 5 млн. чол., станом на 1700 р. на українських землях мешкало близько 5,9 млн. чол., причому 99,1 % були мешканцями сільських поселень. У 1913 р. загальна кількість населення в Україні складала більше 35 млн. чол., з них селян – 28,5 млн. чол., або близько 81 % від усього населення. Проте, вже у 1922 р. загальна кількість населення в Україні стала дорівнювати лише 26,2 млн. чол., із них селян – 21 млн. чол. Менше ніж за 10 років Україна втратила близько 9 млн. чол., з яких селян – 7,4 млн., що становило 82,2 % від загальних втрат населення. Для розуміння причин таких катастрофічних наслідків достатньо навести висловлювання тогочасних більшовицьких політиків, які не зважали на людське життя, ставилися до українського села, як до окупованих територій у повному розумінні цього слова. «Байдуже, що голодують, хай вимре 75 % людності, а не вимре, – розстріляємо, – говорив Голова Комуністичного осередку «Робітничо-Селянської інспекції і Кінної Армії», комуніст Латипов, – тоді 25 % стане покірною. Нам потрібна сама Україна, людність не потрібна». Про це ж говорив Раковський у вересні 1920 р. в Житомирі на таємному зібранні комуністів. Тож, стають цілком зрозумілими втрати таких масштабів серед селян. Справжня кількість жертв голоду 1921–1923 рр. в УРСР залишається невідомою. За оцінками наркома здоров'я УРСР (які спиралися на дані вибіркового опитування селянських господарств навесні 1922 р. кореспондентськими пунктами Центрального статистичного управління УРСР, яке проводилося, однак, лише в числі постраждалих від голоду південних губерній), взимку 1921–1922 рр. в УРСР загинуло 235 тис. осіб [7, с. 3–68]. Екстраполяція цих даних на весь масив постраждалих від голоду українських земель виводить оцінку загальних втрат на значно більшу їх чисельність. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ в Україні протягом 1922–1923 рр. від голоду померло більше 1 млн. чол. [4, с. 110]. Слід зазначити, що завдяки діяльності

Американської адміністрації допомоги та інших добродійних організацій у 1922 р. вдалося врятувати від голодної смерті десятки тисяч селян. Відомо, зокрема, що восени 1922 р. на півдні України допомогу одержували близько половини голодуючих дітей, а таких було 944 тис. осіб [7, с. 3–68]. Станом на 1926 р. чисельність сільського населення складала 23,5 млн. осіб.

На відміну від першої чверті ХХ ст., демографічна картина на українських землях у другій чверті цього ж століття фіксувалася кількома переписами населення. Ці переписи засвідчили, що в Україні (у зіставних із сучасністю кордонах) у 1930 р. налічувалося 41,8 млн. осіб [10, с. 44]. За роки ж Другої світової війни українське село втратило понад 7,4 млн. чоловік: у східних областях сільське населення зменшилося на 25,1 %, у західних – на 32,85 % [9, с. 12–14]. Такі демографічні зміни відбулися через взаємодію декількох факторів: мобілізації значної частини сільського населення чоловічої статі до лав Збройних Сил та їх масової загибелі; евакуації у тиллові регіони СРСР на початку війни; загибелі мирного сільського населення в районах бойових дій воюючих сторін; масового знищення окупантами значної кількості цивільного сільського населення та військовополонених із числа колишніх селян; депортації працездатного сільського населення на примусові роботи до Німеччини; застосування тактики «випаленої землі» відступаючими загарбниками; високої смертності мешканців сіл під час окупації від голоду, виснаження та хвороб; значного зменшення народжуваності тощо. Окрему увагу слід звернути на демографічні зрушення, спричинені примусовою депортацією працездатного населення на рабську працю до Німеччини. На основі даних, наведених у праці «Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945», можна дійти висновку, що близько 75 тис. чоловіків та жінок з сільської місцевості з різних причин вирішили потім не повертатися на батьківщину й, скориставшись можливістю, залишилися на Заході, виїхали до Північної та Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії [1, с. 544]. Не менш як 200 тис. селян загинули на чужині в Рейху, а багато з тих, які повернулися, залишилися інвалідами та хронічно хворими. Кардинальним чином вплинуло на генофонд України фізичне знищення нацистами мільйонів громадян України, через що загальні втрати цивільного населення на окупованій території оцінюються у 4,5 млн. осіб. Враховуючи те, що у багатьох областях сільські мешканці становили більшу частину населення, є всі підстави стверджувати, що майже половина втрат серед цивільного населення внаслідок фашистського геноциду припадає на селянську верству (близько 2,2 млн. чол.). До високої смертності серед сільського населення, насамперед дітей, під час окупації призвели такі приховані форми геноциду, як голод через грабіжницьку політику загарбників, відсутність системи охорони здоров'я, належних житлово-побутових та санітарно-гігієнічних умов, поширення епідемій. Значна частина населення загинула від бомбардувань через використання місцевого населення як «живого щита» тощо. Часто відступ німецьких військ супроводжувався майже повним обезлюдненням цілих районів у прифронтовій смузі [6, с. 265, 305]. Такі обставини призвели до значного уповільнення у повоєнні роки темпів відтворення сільського населення, зумовили суттєве зменшення різниці у рівнях народжуваності в сільській та міській місцевостях. Якщо у 1939 р. народжуваність у селах була вищою, ніж у містах на 25,6 пунктів, то у 1950 р. – лише на 4,3 пункти [6, с. 437]. Війна та пов'язані з нею події завдали українському селу важких демографічних втрат. Спотворена демографічна структура, загибель найбільш дієздатної та репродуктивно активної частини сільського населення, насамперед чоловічої статі, надовго унеможливили нормальне відтворення та розвиток сільського соціуму.

Труднощі повоєнного часу доповнив голод 1946–1947 рр. Втім, офіційних даних щодо смертності від голоду в УРСР немає. Це пояснюється тим, що у пошуках порятунку люди були вимушені полишати рідні оселі, багато хто загинув за межами республіки, а тому відомості про їх смерть не потрапили до реєстрів відділів запису актів громадянського стану. Тогочасна система збору статистичної демографічної інформації не дає змоги констатувати та диференціювати втрати, спричинені голодом. Проте, без сумніву, саме село голод вразив найбільше, породивши масове сирітство. Рятуючи від голоду своїх виснажених дітей, голодуючі селяни відвозили їх до міст і залишали, сподіваючись, що тих заберуть до дитбудинків. Свого піку голодоморне лихоліття досягло у першій половині 1947 року. За даними різних дослідників, у часи інтенсивного вилучення хліба голод в Україні забрав до 2,8 млн. життів, в основному, українських селян-хліборобів. В цілому, від голоду в Україні, враховуючи голод 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр., вірогідно загинуло до 15 млн. чоловік [4, с. 344].

Втрати серед сільського населення зросли й в результаті повстанської боротьби у Західних областях України у 1944–1955 рр. У Постанові Президії ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 р. вказувалося, що за період 1944–1952 рр. різним репресіям у регіоні було піддано до 500 тис. осіб, у т. ч. заарештовано понад 134 тис., убито – понад 153 тис., вислано за межі УРСР – понад 203 тис. осіб. Майже третина висланих на спецпоселення до Сибіру загинула. Ця сумна статистика, в першу чергу, стосувалася селянства, оскільки саме сільська місцевість вважалася радянською владою «найнебезпечнішою».

Статистичні дані дають змогу відстежити стійке скорочення частки сільського населення України протягом другої половини ХХ століття. Якщо у 1951 р. така частка у загальній сукупності становила 64,3 %, то менш як за десятиліття вона зменшилася на 10 % і становила, відповідно, 54,3 %. У 1970 р. сільське

населення УРСР скоротилося більше ніж на 9 % і склало 21,4 млн. осіб або 45,5 % від усього населення республіки. Станом на 1979 р. в УРСР нараховувалося 16,2 млн. сільських мешканців, що становило 38,7 % усього населення; у 1989 р., відповідно, 17,1 млн. або 33,1 %; у 1990 р. – 16,9 млн. осіб або 32,7 %. До основних чинників скорочення частки сільського населення України у цей період слід зарахувати те, що у повоєнний період великих масштабів набули переселення людей з України до Середньої Азії та Сибіру.

Іншою важливою причиною демографічних змін став активний міграційний рух сільського населення у міста, що сприяло поглибленню урбанізації суспільства. Звернімо увагу на цей визначальний аспект. Свого часу колгоспники почали одержувати паспорти, що фактично означало скасування прикріплення селянства до місць проживання. У квітні 1956 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств та закладів», відповідно до якого керівників радгоспів зобов'язували видавати трудові книжки переселенцям і сплачувати за вимушені прогули. Це посилювало міграційні процеси. Звільнене від «другої кріпаччини» – якою з часів насильницької колективізації початку 1930-х років була заборона полишати села без згоди місцевої влади – українське селянство масово втікало до промислових центрів, де не мало необхідних умов для створення сім'ї, а відтак й підтримання високого рівня народжуваності. Деструктивним демографічним зрушенням сприяв і той факт, що упродовж 1950-х років в Українській РСР внаслідок діяльності органів системи виконавчої влади активно розгорталися організовані набори працівників для роботи на промислових підприємствах союзних республік. Так, у 1958–1970 рр. в УРСР організовані переміщення (організовані набори працівників і переселення родин) у сукупності вибулих щорічно склали в середньому 11,1 %. Підсумком значних переміщень жителів сільської місцевості у міста стала радикальна зміна їх розселення. В Україні сформувалася система регіонів з високою концентрацією міського та сільського населення. І як наслідок – з одного боку, висока концентрація населення в районах індустріального розвитку та зосередження транспортної інфраструктури, з іншого – формування в межах України великих слабозаселених регіонів із виведеними з господарського обігу площами земель.

З початком перебудовчих процесів в Україні, як і в інших республіках СРСР, активізувався рух за демократизацію суспільного життя, похвалилися зв'язки із закордоном. З 1987 р. почала діяти інструкція щодо оформлення виїзних документів, яка значно розширила можливості виїзду людей за межі країни. Лібералізація режиму виїзду відбулася одночасно з активними пропагандистськими діями провідних західних держав у напрямі підтримки демократичних перетворень у СРСР, серед них – і право на вільне пересування. Як результат, протягом 1990–2013 рр. чисельність сільського населення України продовжувала скорочуватися. Так, якщо у 1991 р. із 51,9 млн. населення України сільське населення налічувало 16,9 млн. осіб або 32,5 %, то у 1995 р. чисельність сільських мешканців зменшилася на 250 тис. чол., а його частка склала 32,1 %. Протягом наступних п'яти років чисельність сільського населення зменшилася майже на 600 тис. осіб; втім, на фоні скорочення загальної чисельності населення України частка сільського населення стала дещо вищою і склала 32,6 %. Рекордними щодо масштабів демографічних втрат українського села стали 2006–2010 рр., коли число сільських мешканців скоротилося більше ніж на 750 тис. осіб і в 2010 р. їх налічувалося лише 14,5 млн. чол., що становило 31,4 % усього населення країни. В цілому демографічні втрати населення України за 1990–2013 рр. становили 6,3 млн. осіб, у т. ч. чисельність міського населення зменшилася на 10 %, або на 3,5 млн. осіб, сільського – на 16,5 %, або на 2,8 млн. осіб. При цьому, якщо у 1979–1990 рр. основною причиною зменшення чисельності населення у сільській місцевості було від'ємне сальдо міграції (яке майже у 9 разів перевищувало природне скорочення населення), то починаючи з 1991 р. основним чинником зміни чисельності мешканців українських сіл стало природне зменшення, що поставило під сумнів виконання важливих завдань національної аграрної та соціально-економічної політики.

Станом на початок 2015 р. чисельність мешканців українських сіл скоротилася до 13,3 млн. осіб і склала 31,1 % від загальної чисельності населення України. Деструктивні демографічні процеси, відсутність місць прикладання праці, занижка заробітна плата, незадовільний розвиток мережі об'єктів соціального призначення, що необхідні для організації належного життєзабезпечення сільського населення, ставлять під загрозу збереження і відтворення трудового потенціалу села, реалізацію підприємницької ініціативи, перспективи існування багатьох сіл як таких. Це вимагає розроблення та реалізації системної державної політики щодо вирішення гострих соціально-економічних проблем сільського населення. До основних передумов демографічного розвитку українського села належать: покращення умов життя, праці, побуту та здоров'я селян, пом'якшення депопуляції шляхом зниження смертності; реформування оплати праці з метою підвищення її стимулюючої й відтворювальної функцій; удосконалення законодавчої бази з метою стимулювання народжуваності, догляду за дітьми, створення умов для дошкільного та шкільного виховання дітей, сприяння розбудові соціальної сфери села тощо. Усе це виступатиме передумовою оптимізації демографічних процесів на селі, а відтак виконання останнім своїх економічних, соціальних та етнокультурних функцій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наприкінці статті варто іще раз звернутися до міркувань професора В.С. Стешенко (1934–2014 рр.), яка зазначала, що механізм демографічного

розвитку полягає у підвищенні злагодженості, зниженні напруженості антагоністичних суперечностей у співіснуванні різних частин (складових) структури суспільства, насамперед, соціально-економічних. Згідно з висновками вченої, не може «нормально» (без соціальних ексцесів) демографічно розвиватися суспільство з глибокою соціально-економічною поляризацією, високим рівнем бідності, що є передумовою деградації здоров'я, освіченості та деяких інших важливих властивостей значної частини люду. Демографічний розвиток відбувається лише тоді, коли зменшуються занадто великі розбіжності між соціально-економічним станом спільнот, посилюється «соціальне різноманіття» індивідів як суб'єктів, що відображається у позитивних демографічних змінах, насамперед – якості населення [11, с. 11]. Наразі зрозуміло, що про демографічний розвиток українського села можна говорити лише у широкому розумінні поняття «розвиток», у вузькому ж сенсі – правомірно стверджувати про стрімко наростаючу демографічну катастрофу. Ігнорування цього факту спричинятиме тривалий негативний вплив як на українське суспільство в цілому, так і на його окремі територіальні громади, від розвитку яких залежатиме майбутнє України в цілому.

Список використаної літератури:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945 / гол. ред. кол. іст.-меморіал. серіалу «Книга Пам'яті України» : І.О. Герасимов (гол.). – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 872 с.
2. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Предварительные итоги переписи. – М., 1927. – Вып. 1–3.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги // Правда. – 1939. – 2 июля; 1940. – 29 апреля.
4. Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : матер. міжнар. наук. конф. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України ; Інститут історії України НАН України; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка; Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія», 2013. – 364 с.
5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 1. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949.
6. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. – К., 1999.
7. Кульчицький С.В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан. – К., 1993. – 70 с.
8. Мельничук Д.П. Ефект «людського капіталу»: економічні та техніко-технологічні детермінанти / Д.П. Мельничук // Вісник ЖДТУ / Економічні науки. – Житомир : ЖДТУ, 2014. – № 2 (68). – С. 131–141.
9. Народне господарство Української РСР в 1971 році : ювілейний статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1972. – С. 12–14, 16.
10. Перковський А.Л. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки / А.Л. Перковський, С.І. Пирожков // УІЖ. – 1989. – № 8.
11. Стещенко В.С. Зміст понять «демографічний розвиток» і «людський розвиток»: тотожності та відмінності / В.С. Стещенко // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 1(19). – С. 5–16.

References:

1. Herasymov, I.O. (Ed.) (2000), *Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy 1941–1945*, Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy», Kyiv, 872 p.
2. *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 17 dekabrya 1926 g. Predvaritel'nye itogi perepisi* (1927), Moscow, Vol. 1–3.
3. “Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 g. Osnovnye itogi” (1939, 1940), *Pravda*, July 2, April 29.
4. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX st.: prychyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*, Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademii», Kyiv, 364 p.
5. *Entsyklopediia ukrainoznavstva* (1949), Vol. 1, Munich, New-York.
6. Koval, M.V. (1999), *Ukraina u Druhii svitovii i Velykii vitchyzniansii viinakh (1939–1945rr.)*, Al'ternatyvy, Kyiv, 336 p.
7. Kulchytskyi, S.V. and Movchan, O.M. (1993), *Nevidomi storinky holodu 1921–1923 rr. v Ukraini*, Instytut istorii' Ukrai'ny AN Ukrai'ny, Kyiv, 70 p.

8. Melnychuk, D.P. (2014), "Efekt «liudskoho kapitalu»: ekonomichni ta tekhniko-tekhnolohichni determinanty", *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu / Ekonomichni nauky*, No. 2 (68), pp. 131–141.
9. *Narodne hospodarstvo Ukrainskoi RSR v 1971 rotsi* (1972), Statystyka, Kyiv, pp. 12–14, 16.
10. Perkovskiy, A.L. and Pyrozhekov, S.I. (1989), "Demohrafichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti roky", *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, No. 8.
11. Steshenko, V.S. (2013), "Zmist poniat «demohrafichni rozvytok» i «liudskiy rozvytok»: totozhnosti ta vidminnosti", *Demohrafiia ta socialna ekonomika*, No. 1 (19), pp. 5–16.

МЕЛЬНИЧУК Дмитро Петрович – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри управління персоналом та економіки праці Житомирський державний технологічний університет.

Наукові інтереси:

- демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика;
- менеджмент персоналу та психологія управління.

E-mail: meln_dp@mail.ru

Тел.: (097) 496–44–37.

ШПИТАЛЕНКО Галина Андріївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

- демографія, соціальна економіка та політика;
- історія України, трудове право.

E-mail: galina_s_08@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 29.03.2016.